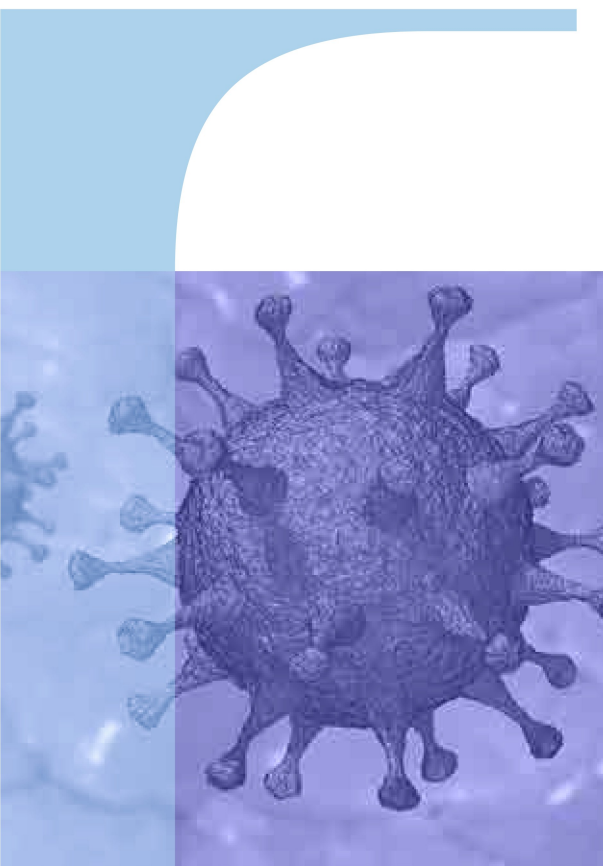

S a m b h ā ṣ a ṇ

A Free Open Access Peer-Reviewed Bilingual Interdisciplinary Journal
of the University of Mumbai

English • मराठी

Special Theme:
COVID-19 and RESPONSES

Volume 01 | Issue 03
July 2020

S a m b h ā ṣ a ṇ

A Free Open Access Peer-Reviewed Bilingual Interdisciplinary Journal

On the occasion of Dr. Babasaheb Ambedkar's 129th birth anniversary on 14th April 2020, the Office of the Dean, Faculty of Humanities, University of Mumbai has launched a free open access online journal, Sambhāṣaṇ / संभाषण. This interdisciplinary and bilingual journal hopes to bring diverse disciplines in dialogue with each other through critical reflections on contemporary themes.

संभाषण

मुंबई विद्यापीठाचे मुक्त-प्रवेश नियतकालिक

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या १२९व्या जयंतीचे औचित्य साधून १४ एप्रिल २०२० रोजी अधिष्ठाता, मानव्यविद्याशाखा, मुंबई विद्यापीठ यांनी 'संभाषण' हे मुक्त-प्रवेश नियतकालिक प्रस्तुत केले आहे.

या आंतरविद्याशाखीय व द्विभाषिक (इंग्रजी व मराठी) नियतकालिकाच्या माध्यमातून विभिन्न विद्याशाखांमधील सद्यःकालीन प्रश्नांबाबत टीकात्मक व सखोल विचारमंथनाद्वारे संवाद प्रस्थापित करण्याचा एक प्रयत्न आहे.

Note on image used on the cover:

Image source: <https://pixabay.com/illustrations/covid-19-virus-coronavirus-pandemic-4922384/>
Image attribution: CC0 1.0 Universal (CC0 1.0) Public Domain Dedication

Sambhāṣaṇ / संभाषण or conversation as an art of dialogue has been crucial to the development of both Indian and Western thought. Dialogos in Greek literally means “through word”, where one establishes relationships on the basis of conversations to initiate processes of thinking, listening and speaking with others. Thinkers such as Mohandas Karamchand Gandhi, Rabindranath Tagore, Sarojini Naidu, David Bohm, Hans Georg Gadamer, Anthony Appiah and Martha Nussbaum have projected shared dialogue as a way of understanding the relationship between the individual and society. While Jyotiba Phule, Savitribai Phule, Bhimrao Ramji Ambedkar, Pandita Ramabai, Jürgen Habermas, Paul Ricoeur, Patricia Hill Collins and Judith Butler, to name a few, have started out anew through ruptures in conversations. The inevitability of conversation in academic life emerges from its centrality to human development and ecology. Conversations are not restricted to any single territory, but are enacted between global and the local topographies. This online bi-lingual journal aims at continuing and renewing plural conversations across cultures that have sustained and invigorated academic activities.

In this spirit, Sambhāṣaṇ (संभाषण) a bilingual (English and Marathi) interdisciplinary monthly online journal endeavours to:

- be an open platform, where scholars can freely enter into a discussion to speak, be heard and listen. In this spirit, this journal aims at generating open conversations between diverse disciplines in social sciences, humanities and law.
- preserve and cultivate pluralism as a normative ideal. Hence, it attempts to articulate a plurality of points of view for any theme, wherein there is both a need to listen and to speak, while engaging with another's perspective.
- act as a springboard for briefly expressing points of view on a relevant subject with originality, evidence, argument, experience, imagination and the power of texts. It hopes that these points of view can be shaped towards full-fledged research papers and projects in the future.

संभाषण

संभाषण : मुंबई विद्यापीठाचे महाजालावरील पहिले नियतकालिक.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या १२९व्या जयंतीचे (१४ एप्रिल २०२०) औचित्य साधून अधिष्ठाता, मानव्यविद्याशाखा, मुंबई विद्यापीठ यांच्या कल्पनेतून 'संभाषण' हे सर्वाना महाजालावर मुक्तपणे उपलब्ध होऊ शकणारे नियतकालिक प्रकाशित होत आहे.

या आंतरविद्याशाखीय द्विभाषिक (इंग्रजी आणि मराठी) नियतकालिकाच्या माध्यमातून विभिन्न विद्याशाखांमध्ये समकालीन प्रश्नांबाबत टीकात्मक चर्चा सुरु व्हावी व सखोल विचारमंथनाद्वारे संवाद प्रस्थापित व्हावा, असा हेतू आहे.

प्राचीन काळापासून भारतात आणि पाश्चिमात्य विचारविश्वात वैचारिक आदानप्रदानासाठी 'संभाषण किंवा संवाद' ही महत्त्वाची पद्धती म्हणून उपयोजिली गेली आहे. 'Dialogos' या ग्रीक भाषेतील शब्दांचा अर्थही 'शब्दाद्वारे' (through words) असा होतो. शब्दांच्या माध्यमातील संभाषणाला येथे 'डायलॉग' म्हटले आहे. अनेक महनीय व्यक्तींनी उदाहरणार्थ, मोहनदास करमचंद गांधी, रवींद्रनाथ टागोर, सरोजिनी नायडू, डेव्हिड बोहम, Hans-Georg Gadamar, अँथनी अपिहा, मार्था नुस्सबॉम आदींनी व्यक्ती आणि समाज यांच्यातील नातेसंबंध समजून घेण्यासाठी सामायिक संभाषण आणि संवादाच्या पद्धतीचा वापर केलेला आहे. जोतीराव फुले, सावित्रीबाई फुले, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, पंडिता रमाबाई, Jürgen Habermas, Paul Ricoeur, Patricia Hill Collins and Judith Butler अशा अनेक विचारवंतांनीही आपल्या वैचारिक मांडणीद्वारे संभाषणाची नवी स्फुरणे जन्माला घातली.

संभाषणाच्या माध्यमातून एखादी व्यक्ती दुसऱ्या व्यक्तीसोबत विचारांची देवाणघेवाण करते. तसेच ऐकण्याची आणि बोलण्याची प्रक्रिया सुरु करण्यासाठी संवादाचे नाते निर्माण करत असते. शैक्षणिक क्षेत्रातील संवादाची अपरिहार्यताही त्याच्या मानवी विकासातील केंद्रवर्ती स्थानामुळे निर्माण झाली आहे. कोणतीही संभाषणे ही केवळ विशिष्ट भूप्रदेशाशी मर्यादित किंवा संबंधित नसतात. तर ती एकाच वेळी स्थानिक व जागतिक स्वभावचरणांनी घडलेली असतात. अशा विभिन्न संस्कृतीतील संवादाच्या आधारे जग समजून घेणे, शैक्षणिक क्षेत्रातील सर्जनशीलतेला जपणे याच भूमिकेतून 'संभाषण' या द्विभाषिक आंतरविद्याशाखीय 'ऑनलाईन' नियतकालिकाचा प्रवास सुरु झाला आहे.

Framework

- This journal is open to contributions from established academics, young teachers, research students and writers from diverse institutional and geographical locations.
- Papers can be empirical, analytical or hermeneutic following the scholarly culture of critique and creativity, while adhering to academic norms.
- Commentaries and reviews can also be submitted.
- Submissions will be peer-reviewed anonymously.
- Some of the issues will publish invited papers and reviews, though there will be a call for papers for most issues.
- There would be an occasional thematic focus.

Guidelines for Submission

- Original, scholarly, creative and critical papers with adequate references.
- All references to the author should be removed from the submission to enable the anonymous review process.
- There can be a limit of approximately 3500-4000 words (for papers) and 1500-2000 words (for commentaries) and 1000-1200 words (for reviews).
- Essays should follow the Times New Roman font in size 12 with double space.
- Marathi contributions should be typed in Devnagari with any Unicode font in size 12 .
- All contributions should follow the author-date referencing system detailed in chapter 15 of The Chicago Manual of Style (17th Edition). The style guidelines in this journal can be consulted for quick reference.
- Authors should submit a statement that their contribution is original without any plagiarism. They can also, in addition, submit a plagiarism check certificate.
- The publication of research papers, commentaries and book reviews is subject to timely positive feedback from anonymous referees.

Publisher

**Office of the Dean of Humanities, University of Mumbai,
Ambedkar Bhavan, Kalina Campus, Vidyanagari,
Mumbai-400098**

This journal accepts original essays that critically address contemporary issues related to social sciences, humanities and law from an interdisciplinary perspective.

**अधिष्ठाता, मानव्यविद्याशाखा यांचे कार्यालय, मुंबई विद्यापीठ, आंबेडकर
भवन, कलिना कॅम्पस, विद्यानगरी, मुंबई – ४०००९८.**

हे नियतकालिक समाजविज्ञान, मानव्यविद्याशाखा आणि विधी या विद्याशाखांमधील सद्यःकालीन प्रश्नांना आंतरविद्याशाखीय दृष्टिकोणातून भिडणाऱ्या अभिनव आणि टीकात्मक निबंधांचा स्वीकार करते.

“In an ideal society
there should be
many interests
consciously
communicated
and shared... In
other words there
must be social
endosmosis.”

Dr. B.R. Ambedkar

Foreword from Dr. Rajesh Tope

**Minister of Public Health and Family
Welfare Maharashtra**

मंत्री
सार्वजनिक आरोग्य व
कुटुंब कल्याण

महाराष्ट्र राज्य

मुंबई, मुंबई ४०० ०३२

www.maharashtra.gov.in

दिनांक:

16 JUL 2020

सुभेच्छा संदेश

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या १२९ व्या जयंतीच्या निमित्ताने मुंबई विद्यापीठाने 'संभाषण' हे ऑनलाईन द्विभाषिक नियतकालिक सुरू केले आहे. या घटनेचे मी मनःपूर्वक स्वागत करतो. पुरोगामी महाराष्ट्राच्या वैचारिक परंपरेला साजेसे हे पाऊल आहे. मुंबई ही देशाची आर्थिक राजधानी तर आहेच. पण त्याबरोबरीने मुंबई हे देशाचे बहुसांस्कृतिकता जपणारे एक महत्त्वाचे सांस्कृतिक केंद्रही आहे. याच बहुसांस्कृतिकतेचे प्रतिबिंब आपल्याला मुंबई विद्यापीठाच्या वाट्यालीत स्पष्टपणे आढळून येते. मुंबई विद्यापीठाने महाराष्ट्राच्या पुरोगामी विचारांचा गौरवशील चारसा जपण्यात नेहमीच महत्त्वाची भूमिका बजावली आहे.

आज सधेचे जग कोरोनाच्या आपत्तीमुळे सक्रमणावस्थेतून जात आहे. कोरोनांतर जगामध्ये राजकीय, सामाजिक, आर्थिक अशी मोठी उलथापालथ घडण्याची शक्यता असताना या बदलत्या काळाची साक्ष देतून आपण हाती घेतलेला हा उपक्रम अतिशय प्रशंसनीय आहे. जागतिकीकरणाला आव्हान मिळत असणाऱ्या आणि सामाजिक, आर्थिक अनिश्चितता असणाऱ्या या काळात लयावस्थेच्या संवादासाठी आवश्यक असलेला अवकाश नाहीसा होत आहे. अशा अस्थिर काळात आपली सामाजिक, वैचारिक, नैतिक जबाबदारी ओळखून आपण 'संभाषण' च्या माध्यमातून जी कृती केलीत त्याबद्दल माननीय कुलगुरू, 'संभाषण' चे संपादकीय मंडळ, लेखक, अभ्यासक यांचे मी अभिनंदन करतो. आपल्या नियतकालिकात प्रकाशित होणाऱ्या संशोधनावर लेखातून स्वातंत्र्य, समता, न्याय, वेधुता या मूल्यांचा प्रसार होवो आणि केवळ विद्यापीठीय संशोधनावर नियतकालिक इतकाच याचा परीच न राहता, या माध्यमातून क्रियाशील विद्यार्थ्यांची नवी पिढी आपल्या समाजाला मिळो, अशी सदिच्छा व्यक्त करतो.

(राजेश टोपे)

प्रति,

मा. कुलगुरू,

मुंबई विद्यापीठ, मुंबई.

IN BLESSED MEMORY OF **DR. AJAY DESHMUKH...**

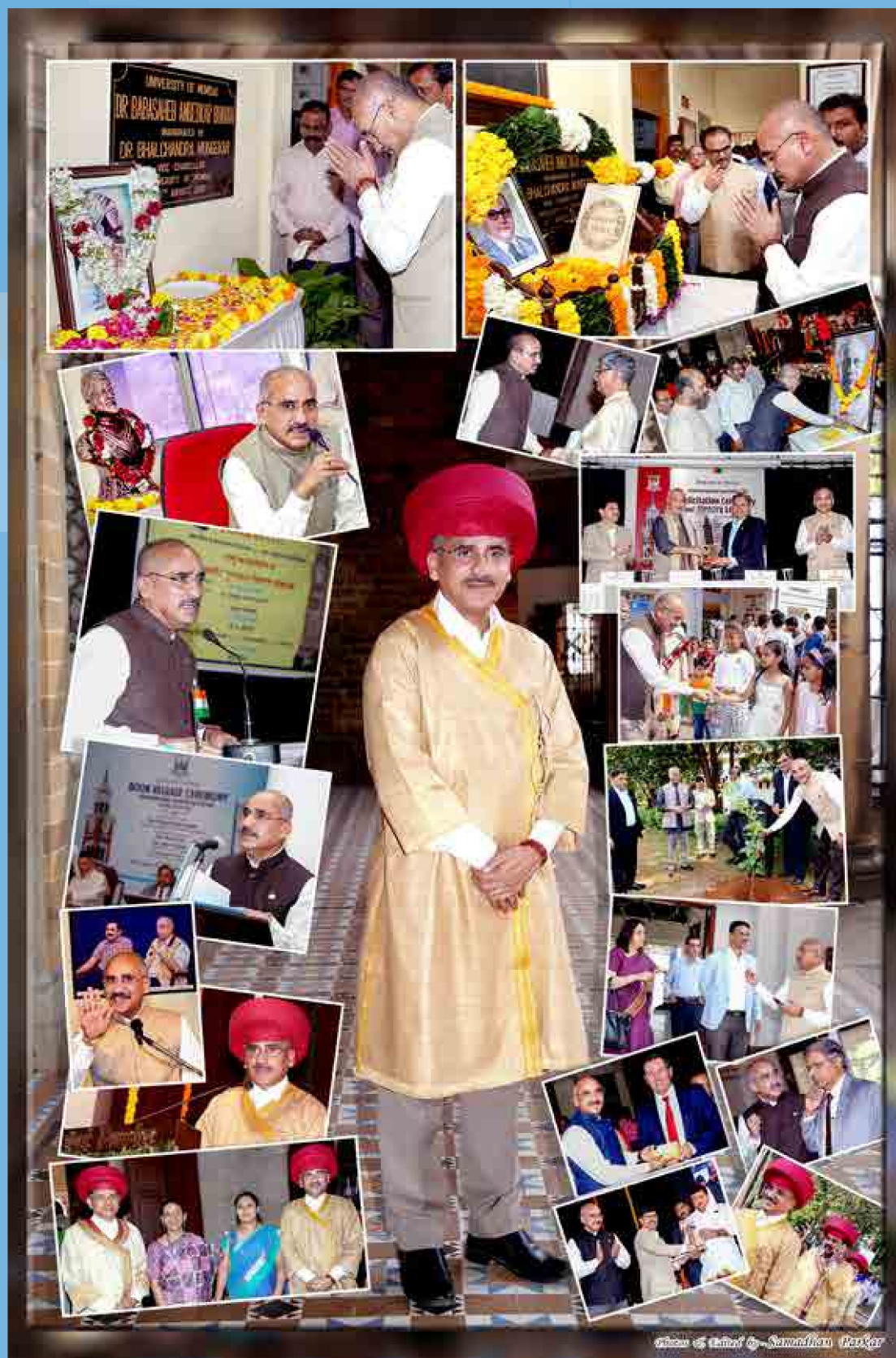

Image courtesy: Mr. Samadhan Parkar, Photographer, University of Mumbai

डॉ. अजय देशमुख : एक राजस व्यक्तिमत्त्व

वीज कशी लखकन चमकते, जगाला प्रकाशमान करते आणि स्वतःच नाहीशी होते तसं डॉ. अजय देशमुख यांच्याबाबतीत झालं. दीड वर्षांपूर्वी डॉ. अजय देशमुख यांनी मुंबई विद्यापीठाच्या कुलसचिव पदाचा भार स्वीकारला, लखलखीत कार्य करत असतानाच त्यांना कर्करोगानं ग्रासलं आणि ते काळाच्या पडद्याआड निघूनही गेले.

मध्यम उंची, सावळा वर्ण, सुयोग्य कपड्यांत झाकलेलं बांधेसूद शरीर, सदैव हसतमुख चेहरा, भव्य कपाळ, नाकेले, नाकावर बारीक काड्यांचा चष्मा, चष्म्याच्या आडून समोरच्याकडे मिशकीलपणे पाहणारे डोळे, विरळ होत चाललेले केस, खळखळून हसण्याची सवय आणि आल्या गेल्या प्रत्येक व्यक्तीला सारख्याच सन्मानाने वागवण्याची रीत. मुंबई विद्यापीठात कुलसचिव म्हणून पदभार स्वीकारल्यानंतर डॉ. अजय देशमुख यांनी सभोवतालच्या मंडळींना आपल्या अशा दिलखुलास व्यक्तिमत्त्वानं सहजपणे जिंकून घेतलं.

डॉ. अजय देशमुख हे इंग्रजी साहित्याचे व भाषेचे शिक्षक होते. आपण साहित्याचे अभ्यासक आहोत याची त्यांना नेमकी जाण होती. ही जाण त्यांच्या साध्याशा बोलण्यातूनही प्रतीत होई. जागतिक भाषेवरील प्रभुत्व, मातृभाषेवरील निरतिशय प्रेम, परंपरेविषयी सजग अभिमान नव्याची कास धरण्याची वृत्ती यामुळे त्यांच्या बोलण्यात कीट्स, बायरन, वर्ड्सवर्थ यांची अवतरणं असतच, पण ज्ञानेश्वर, नामदेव, तुकोबा यांच्या अवतरणांचीही मांदियाळी असे. म. फुले, छत्रपती शाहू महाराज, संत गाडगे बाबा, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर या नव्या युगाच्या निर्मात्यांच्या कार्यकर्तृत्वाचा त्यांचा अभ्यास मोठा होता. प्राध्यापक, प्राचार्य, संत गाडगे बाबा अमरावती विद्यापीठाच्या 'महाविद्यालये आणि विद्यापीठ विकास मंडळा'चे संचालक, त्याच विद्यापीठाचे कुलसचिव आणि अखेरीस मुंबई विद्यापीठाचे कुलसचिव अशी त्यांच्या यशाची

चढती कमान होती. या संपूर्ण प्रवासात त्यांनी फुले-शाहू-गाडगेबाबा-डॉ. आंबेडकर यांच्या पुरोगामी विचारांची कास कधी सोडली नाही.

कुलसचिव म्हणून मुंबई विद्यापीठाचा पदभार सांभाळल्यानंतर जेव्हा केव्हा त्यांच्या दालनात जाण्याचा प्रसंग कोणावरही येई, त्यावेळी उच्च पदस्थाकडे आपण जात आहोत, याचं कधीही दडपण येत नसे. त्यांचे टेबल हे फाईलींच्या पसाऱ्याने कधीही भरलेलं नसे, ते कायम स्वच्छ असे. प्रत्येक कागदावर स्वतः स्वच्छ नोंद केल्याशिवाय ते कागद पुढे जाऊ देत नसत. आपल्याकडे कोणत्याही कामाची खोटी होता कामा नये, याची ते दक्षता घेत असत. त्यांच्याकडे येणाऱ्या प्रत्येक व्यक्तीचं, मग तो एखादा विद्यार्थी असो, शिक्षकेतर कर्मचारी असो, प्राध्यापक असो, प्राचार्य असो, विद्यापीठाच्या विविध प्राधिकरणांचे सदस्य असोत वा अन्य पाहुणे असोत ते स्वतः उभं राहून स्वागत करत असत. त्या त्या व्यक्तीला माणूस म्हणून सन्मान देण्याची त्यांची ती कृती असे. येणाऱ्या प्रत्येकाला त्याच्या आवडीनुसार चहा-कॉफी दिल्याखेरीज ते निरोप देत नसत. ज्यांच्याशी त्यांचा अधिक परिचय असे, त्यांच्या आवडी-निवडी ते लक्षात ठेवून त्याप्रमाणे त्यांच्या कार्यालयातील कर्मचाऱ्याला सूचना देत असत. फोर्ट परिसरातील कार्यालय असो किंवा कालिना परिसरातील कार्यालय, ते ठरलेल्या वेळी अचूक हजर असत, उशीर झाला तर त्यांच्या कार्यालयातील महिला कर्मचाऱ्यांशी बोलून ते त्यांच्या घरी परतण्याच्या सोयीविषयी चौकशी करत व तशी व्यवस्थाही करत असत. ते कुलसचिव होते, आठशेहून अधिक महाविद्यालये व संस्थांशी, त्यांतील व्यक्तींशी, संघटनांशी त्यांचा थेट संबंध येणार.

आपापल्या कटकटी घेऊन, बऱ्याचदा त्रासिक चेहऱ्यानं माणसं त्यांच्या दालनात शिरत असत आणि बाहेर पडताना त्या कटकटीचं निवारण झाल्यामुळे किंवा निदान योग्य व्यक्तीपर्यंत आपलं काम जाऊन पोहोचल्याच्या समाधानामुळे त्यांच्या चेहऱ्यावर हसू असे. डॉ. अजय देशमुख हे आपल्याकडे आलेल्यांची समजूत घालण्यासाठी उगाच आश्वासनं देत नसत, तर तुमचा प्रश्न सोडवण्याचा मी प्रयत्न नक्की करेन असा दिलासा ते देत असत. देशमुख सरांना जुन्या आणि नव्या विद्यापीठ कायद्याची प्रचंड जाण होती. त्यामुळे त्यांच्या निर्णयांमधून किंवा त्यांनी दिलेल्या सल्ल्यांमधून कधीही नकारात्मक किंवा अडचणीची परिस्थिती उद्भवली नाही. कायदा हा सुव्यवस्थेसाठी असतो आणि नियम हे सुव्यवस्थेच्या पालनासाठीची मार्गदर्शक सूत्रे असतात, यांचं पालन केलं की व्यवस्थापन निकोप राहातं असे ते म्हणत असत. त्यामुळे त्यांच्या कारकिर्दीत संघर्षाचे प्रसंग निर्माण झाले नाहीत. समजा कधी तणाव निर्माण झालाच

तर ते सहजपणे एखाद्या कवीची किंवा संतांची ओळ उद्धृत करत असत व बैठकीतील तणाव निवळत असे. बैठकीत त्यांच्याबरोबर तात्त्विक वाद घालणारी मंडळी बैठकांनंतर, हसत खेळत चहा घेत असत. त्यांचं समग्र वर्तन हे समाजकेंद्री होतं. विद्यापीठ व्यवस्थेतील प्रत्येक घटकाबद्दल त्यांना आस्था होती. त्यांनी पदभार स्वीकारल्यानंतर लगेचच मुंबई विद्यापीठाने राजभवन आयोजित क्रीडा महोत्सवाचं आयोजन केलं होतं. मुंबई विद्यापीठाला समजून घेता घेताच डॉ. अजय देशमुखांनी विद्यानगरीतील क्रीडा स्पर्धा परिसरात तळ ठोकला. ते सकाळी लवकर हजर होत असत, बारीकसारीक तपशिलांकडे लक्ष पुरवत असत आणि रात्री सर्वात शेवटी तिथून निघत असत. स्पर्धाकांना योग्य जेवण मिळतं आहे की नाही, याची काळजी ते घेत असत. त्यांच्यातच बसून ते त्यांच्याबरोबर जेवण घेत असत. एखादी व्यक्ती असमाधानी दिसली तर तिच्या समस्येची तत्काळ पूर्तता ते करत असत. हीच गोष्ट नंतरच्या काळात मुंबई विद्यापीठाने आयोजित केलेल्या राज्यस्तरीय आविष्कार स्पर्धांच्या नियोजनाच्या वेळी दिसून आली. त्यांच्या नुसत्या हजर असण्यानं साऱ्यांनाच उत्साह मिळत असे आणि मा. कुलगुरु, मा. प्र-कुलगुरु यांच्यावरील भार हलका होत असे.

'सर्वाभूती समत्व' असं त्यांचं वर्तन असे. विद्यापीठाचे पदाधिकारी म्हणून त्यांना आय्.पी.एल्. सारख्या सामन्यांचे पासेस मिळत असत. हे पासेस ते त्यांच्या कर्मचाऱ्यांना सहजपणे वाटून देत असत. कार्यालयातलं त्यांचं दुपारचं जेवण ते एकटे जेवत नसत. कोणी ना कोणी सहकारी त्यांच्याबरोबर असेच. वेगवेगळ्या निमित्तांनी भारतभर भ्रमण केलेलं असल्यामुळे त्यांच्या गप्पांत विविध विषय असत, पण साहित्याचा संदर्भ आला की सरांच्या रसवंतीला वेगळाच बहर येत असे. पुस्तक प्रकाशनाच्या कार्यक्रमाचं निमंत्रण आलं की ते व्यासपीठावर असोत किंवा नसोत, ते त्या कार्यक्रमाला हजर राहणार, त्या पुस्तकाविषयी जाणून घेणार. कार्यालयीन जबाबदाऱ्या असल्या तरी सरांना भारतीय व पाश्चात्य साहित्यात काय काय सुरू आहे याची नेमकी माहिती असायची. समजा साहित्यासंदर्भातील एखादी गोष्ट आपल्या नजरेतून सुटली तर माहितगाराकडून ते नेमकी माहिती घेणार व स्वतःला अद्ययावत ठेवणार. हे त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वाचं महत्त्वाचं वैशिष्ट्य होतं! १४ एप्रिलला डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर जयंतीनिमित्त घोषणा झालेल्या आणि १ मे २०२० रोजी प्रसिद्ध झालेल्या मुंबई विद्यापीठाच्या मानव्यविद्या शाखेच्या 'संभाषण' या ऑनलाईन जर्नलविषयी त्यांना आस्था होती. ते संपादक मंडळातील सदस्यांकडून 'संभाषण'विषयी माहिती घेत होते.

२०२०च्या जानेवारी महिन्यापासून ते पाठदुखीची तक्रार करत होते. विविध डॉक्टर्स झाले, रुग्णालयं झाली, थेरपीज झाल्या, पण गुण येईना. पाठीला होत असलेल्या प्रचंड वेदना सहन करूनही ते कार्यरत होते. कोरोना काळामध्ये तर काम करणं जिकिरीचं झालं होतं. तेही काम ते विलक्षण कार्यतत्परतेने हाताळत होते. आणि एक दिवस वैद्यकीय चाचण्यांनी त्यांना कर्करोगाची बाधा झाली असं निदान केलं. हा कर्करोग शरीरभर पसरला होता. एखादी व्यक्ती ह्या रोगाच्या सपाट्याने कोसळली असती. पण त्यांनी या रोगाला हसतमुखाने स्वीकारलं, त्याच्याशी लढायला सुरुवात केली. पण अखेरीस २ जुलै २०२० रोजी मृत्यू जिकला आणि त्यांची झुंज निकामी ठरली.

एक राजस व्यक्तिमत्त्व काळाच्या पडद्याआड गेलं. मृत्यू त्यांना आमच्यातून हिरावून घेऊन गेला, पण आमच्या मनातील त्यांच्या आठवणी तर हिरावून नेऊ शकणार नाही!

संभाषण परिवाराची डॉ. अजय देशमुख यांना विनम्र आदरांजली.

डॉ. अजय देशमुख : मुंबई विद्यापीठाचे संकटमोचक

प्रोफेसर सुहास पेडणेकर

कुलगुरु, मुंबई विद्यापीठ

डॉ. अजय देशमुख यांचा आणि माझा संबंध त्यांनी कुलसचिव पदाचा पदभार स्वीकारल्यापासून साधारणपणे १७ महिनेच आला आणि तो तेवढाच असावा अशी नियतीची इच्छा असावी. अमरावती शहर आणि संत गाडगे महाराज अमरावती विद्यापीठ ही त्यांची सर्वार्थाने कर्मभूमी असली, तरी त्यांनी मुंबई विद्यापीठात रुजू झाल्यापासून या विद्यापीठासाठी सर्वार्थाने वाहून घेतले होते. या दीडेक वर्षात त्यांनी त्यांच्या कार्यालयीन गुणवत्तेवर आणि वैयक्तिक स्नेहातून विद्यापीठाच्या प्राधिकरणास आपलेसे केले होते. अतिशय क्लिष्ट असणारे काम जे होईल की नाही याची शंका मला असतानादेखील ते आपल्या आत्मविश्वासाच्या बळावर 'काम होईल' असे आश्वासक उत्तर देत असत. आणि बऱ्याचदा त्यांनी अशा या कार्यालयीन कामांची पूर्तता करून आपल्या प्रशासन कौशल्याची चुणूक दाखविली. मुळात साहित्याचे विद्यार्थी आणि अभ्यासक असल्याने विद्यापीठाचा कार्यालयीन पत्रव्यवहार तयार करताना भाषा कोणतीही असो, इंग्रजी वा मराठी, कमी आणि अचूक शब्दांचा चपखल वापर करण्याची त्यांची हातोटी खरेच वाखाणण्यासारखी होती.

अनेकदा डॉ. अजय देशमुख हे विद्यापीठासाठी संकटमोचक म्हणून सिद्ध झाले. राजभवनातील एका पुस्तक प्रकाशनाच्या कार्यक्रमात मान्यवरांनी इंग्रजी व मराठी आणि थोड्या प्रमाणात हिंदी भाषेत आपापले मनोगत व्यक्त केले होते. मात्र सन्माननीय मा. कुलपती यांनी आपल्या छोटेल्या भाषणात या सर्व प्राकृत भाषांची जननी असणाऱ्या संस्कृत भाषेचा लोकांना विसर पडत चालला आहे अशी खंत व्यक्त केली. समोरील श्रोत्यांनादेखील या गोष्टीची जाणीव झाली आणि वातावरण थोडेसे गंभीर झाले. प्रसंगावधानाचे औचित्य साधून कार्यक्रमाचे सूत्रसंचालन करणाऱ्या डॉ. देशमुख यांनी दुसऱ्याच क्षणी संस्कृतमधील सुभाषितांचा उल्लेख करून पुढील संभाषण संस्कृतमध्ये सुरू करून सर्वांनाच सुखद धक्का दिला. अलीकडच्या काळात त्यांनी स्वतःच्या आरोग्याची तमा न बाळगता दिवस-रात्र मुंबई विद्यापीठासाठी स्वतःला झोकून दिले

होते. त्यांची मुंबई विद्यापीठाप्रती असलेली ही कार्यनिष्ठा व कर्तव्यतत्परता, विद्यापीठाला 'आपलं' म्हणून सर्वार्थाने वाहून घेण्याची भावना विद्यापीठातील कर्मचारी वर्ग आणि अधिकारी यांच्यासाठी नेहमीच प्रेरणादायक असणार आहे. अशी ही व्यक्ती अकस्मात आपल्यातून शरीररूपाने निघून गेली असली तरी मनाने ती आमच्याबरोबरच आहे. त्यांच्या आत्म्यास शांती लाभो, हीच माझी श्रद्धांजली!

डॉ. अजय देशमुख : एक विश्वसनीय मित्र

प्रोफेसर मुरलीधर चांदेकर

कुलगुरु, संत गाडगे बाबा अमरावती विद्यापीठ

अमरावती

अजय देशमुख यांच्याबद्दलच्या भावना श्रद्धांजलीच्या रूपाने व्यक्त कराव्या लागतील असं कधी वाटलंच नव्हतं. मी 'कुलगुरु' म्हणून संत गाडगे बाबा अमरावती विद्यापीठात रुजू झालो तेव्हाच खऱ्या अर्थाने सरांची प्रथम भेट झाली. ते विद्यापीठाचे कुलसचिव असले तरी त्यापेक्षा मला त्यांचा मित्र म्हणून आधार जास्त वाटत असे. माझ्या खाजगी कामातसुद्धा मला सरांचाच आधार वाटायचा. हक्काचे माणूस म्हणून जातीने एखाद्याची काळजी नुसती करण्याचा नाही तर घेण्याचा मूळ स्वभाव त्यांच्यात पाहायला मिळायचा. प्रशासनात शासनापेक्षा 'प्र' म्हणजे माणूस महत्वाचा असतो हे, त्यांचे मत होते. विद्यार्थी, पालक आणि अधिकारी या साऱ्यांसोबत त्यांचे असणारे आत्मीयतेचे संबंध मला खूपदा पाहायला मिळाले. "काळजी करू नका, तुम्ही जा मी बघून घेईल," असा आधार देणारा माणूस आपलासा वाटायचा आणि अशा माणसाचं अचानक अगदी मृत्यूचं वय नसताना आपल्यातून निघून जाणं म्हणजे अनेकांचा आधार गेल्यासारखं झालं आहे.

प्रशासनात जुन्या संदर्भाच्या आधारेच तुम्हाला पुढे जावे लागते. त्यावेळी विश्वासाच्या माणसाची गरज असते आणि ती असली की आपण निश्चितपणे कार्य करू शकतो. आज मी माझ्या विश्वसनीय मित्राला गमावून बसलो आहे याची जाणीव प्रकर्षाने होते आहे. मित्र म्हणूनच त्यांनी मला मुंबई विद्यापीठात जाण्यासंबंधी विचारले होते. माझा विश्वासाचा माणूस जाणार होता पण त्यांची क्षमता व त्यांचं करिअर हे महत्वाचं वाटलं म्हणून मी त्यांना अर्ज करण्याची परवानगी दिली. परंतु नियतीने मात्र त्यांना त्यांचं कौशल्य व क्षमता सिद्ध करण्यापूर्वीच आमच्यापासून हिरावून नेलं. देशमुखसरांच्या दुःखद निधनाने मुंबई विद्यापीठानेच नव्हे तर शिक्षणक्षेत्रानेसुद्धा एक उत्तम प्रशासक गमावला आहे. एकीकडे मुलगा मुंबईला आहे म्हणून त्याच्यासोबत राहता येईल ह्याचा आनंद व दुसरीकडे वडिलांचे आजारपण याची चिंता त्यांना सतत होती.

प्रेम आणि काळजी या दोघांचाही समन्वय साधणारं हे व्यक्तिमत्त्व होतं. वडिलांचं दुःखद निधन झालं तेव्हापासूनच ते फार अस्वस्थ होते. त्यांच्या आईवडिलांनी फार गरीब परिस्थितीत त्यांना वाढवलं होतं. त्या गरिबीची जाणीव ठेवून ते जगले. विद्यापीठात आम्ही बरेच सामाजिक प्रकल्प राबवतो, त्यातील काही सामाजिक प्रकल्पांना भेटी देणं हा आमचा नेहमीचा भाग असायचा. त्या दरम्यान दुसऱ्यांची दुर्दैवी परिस्थिती बघून डोळ्यांत अनावर झालेले अश्रू सांभाळून संबंधितांना आर्थिक मदतसुद्धा कर्तव्याच्या भावनेने करणारे अजय देशमुख मी बघितले. देशमुखसरांचं जाणं म्हणजे आईवडिलांना आधार वाटणारा मुलगा, विद्यार्थीप्रिय शिक्षक, सक्षम प्रशासक, कर्तव्याची जाण ठेवणारा हळव्या मनाचा माणूस आपल्यातून आकस्मिक निघून जाणं आहे. देशमुख सर आपल्यात नाहीत, हे अजूनही मन स्वीकारत नाही. पण नियतीपुढे कुणाचं चालत नाही हेच खरं! अगदी आयुष्याच्या मध्यावर व उमेदीच्या काळात त्यांचं आमच्यातून असं एकदम निघून जाणं हे मनाला असह्य वेदना देणारं आहे. माझ्या या मित्राला मनःपूर्वक श्रद्धांजली अर्पण करून त्याच्या आत्म्यास ईश्वर शांती प्रदान करो हीच प्रार्थना!

Heartfelt Condolences

Prof. Ravindra Kulkarni
Pro Vice Chancellor
University of Mumbai

I lost my friend Principal Ajay Deshmukh, Registrar of our University of Mumbai on 2nd July. It was a terrible shock that all of a sudden, he was diagnosed for cancer in the last month. He fought till his last breath, with a positive frame of mind, against cancer. Even in this stage, he was thinking only for the progress of the University.

He had great administrative capability and efficiency which he utilized for resolving many long pending issues of the University. His mastery of University Act both 2016 and 1994 was truly commendable. His in-depth knowledge of GRs, Acts, Ordinances, Regulations and Statutes permitted the University to maintain a critical and focussed approach in running regular administration and devising future projections. As a Secretary of Management Council, Academic Council and Senate, his calm, unperturbed and tolerant style of management of meetings was really remarkable. Even under tough and stormy circumstances, he was able to handle the situation with due care, patience and sensitivity. His constructive approach facilitated solving many complicated matters in amicable and legally acceptable manner.

His spiritual mindset, soft spoken nature and pleasant personality made him acceptable and friendly to people from diverse fields and backgrounds. I used to relish deliberating various topics with him. His mastery of Marathi, English, Hindi and Sanskrit was remarkable which made our discussions really enjoyable. Such a friendly person who was very energetic and enthusiastic has left for the heavenly abode very early. His untimely sad demise is a great loss to me as well as to the University. I extend my deepest condolences and pray to the Almighty to bless his soul with the ultimate peace. May god give strength to his family to bear this grief. OM SHANTI!!!

To the Dear Departed

Mr. Deepak Mukadam
Hon Chancellor's Nominee
Management Council
University of Mumbai

Dr Ajay Deshmukh: a simple teacher from the Amravati district of Maharashtra lands in Mumbai to shoulder a huge responsibility - Registrar of University of Mumbai.

Like any human being dreaming of scaling higher in life, Dr Deshmukh rightly climbed the ladder reaching a top position in his illustrious academic career.

Despite there being initial resistance from many quarters regarding his appointment, the resistance soon turned into co-operation when he took charge and took everybody in confidence.

Dr Deshmukh and I had our differences of opinion in many vital matters regarding the functioning of administration. He always put forth his point of view with utmost conviction, hence convincing me about the rightness of his ways of dealing with situations. He was true to his work and worked tirelessly for the welfare and benefit of MU, something that I most admired about him.

I still remember him doffing his Registrar's hat and interacting with everyone post the office hours, despite the heated debates and discussions in the meetings.

Informally, he used to address me as 'His Excellency' and always sought my help and support. He unhesitatingly approached me for guidance and valued my suggestions.

The passing away of a jovial person and a thorough gentleman by heart, Dr Ajay Deshmukh, still makes me question destiny's ruthless means.

I PAY HOMAGE TO HIM & ALSO PRAY TO ALMIGHTY TO EXTEND COURAGE AND SUPPORT TO HIS FAMILY IN THIS HOUR OF GRIEF.

OM SHANTI SHANTI SHANTI.

Homage

Dr. B. N. Jagatap

Professor

Department of Physics,

Indian Institute of Technology, Mumbai

It is with great sadness that I pen these words of obituary for Dr. Ajay Deshmukh, the distinguished Registrar of the University of Mumbai.

Dr. Deshmukh was a man who always gave and he gave much to his work for the University of Mumbai. He gave energy, commitment and inspiration to all who came in his contact. He was an esteemed colleague and a valuable friend for us in the management council; he was a good boss to the people under his command; and he was extremely concerned with the needs and problems of the university community. In the very short period of his tenure, he left an indelible mark on the University of Mumbai.

At the personal level, I knew Dr. Deshmukh since 2017. He was a multifaceted personality. During my visits to Amaravati University, I had witnessed his administrative acumen, passion for work and an eye for detail. At Mumbai University, he was deeply concerned with the improvement of administration and its delivery. I had the privilege of sitting next to him in the meetings of the management council and watching his tactful handling of proceedings. He had a style of his own for conducting meetings, and his opening and closing remarks underscored his mastery over English and Marathi. He was respectful to all and he had an unmatched quality of keeping cool in the middle of heated discussions. He was a quick-witted person. All of us remember his spontaneous recitation of a Sanskrit verse at Raj Bhawan during the release of our book, 'Reengineering Higher Education in Maharashtra', at the auspicious hands of Hon'ble Chancellor.

Dr. Deshmukh died young and in his death he underlined the ancient saying, 'Old go to death whereas death comes to the young'. His untimely death is an irreparable loss to his family, friends, all of us and the University of Mumbai.

I pray to the Almighty to give strength to his family members, colleagues and his innumerable friends to bear with this irreparable loss. May his soul rest in peace.

सहृदयी मित्र व कुशल प्रशासक

डॉ. विनोद पाटील

संचालक

परीक्षा व मूल्यमापन मंडळ व

प्रभारी कुलसचिव, मुंबई विद्यापीठ

माझे सहृदयी मित्र आणि विद्यापीठ प्रशासनातील माझे सहकारी डॉ. अजय देशमुख यांची अकाली एक्झिट मनाला चटका लावून जाणारी आहे. मुंबई विद्यापीठ प्रशासनाच्या सेवेत आम्ही दोघे एकत्र रुजू झालो. डॉ. अजय देशमुख यांनी २४ जानेवारी २०१९ रोजी मुंबई विद्यापीठाच्या कुलसचिव पदाचा पदभार स्वीकारला होता. तर मी एका आठवड्यापूर्वी.

विद्यापीठातील संवैधानिक पदावर काम करताना त्या पदाची गरिमा, त्यासाठी लागणारे कौशल्य, सचोटी, चारित्र्य, विनय अशा सर्व गुणांनी संपन्न व्यक्तिमत्त्व म्हणून त्यांची ओळख. त्यांनी अल्पावधीतच अनेकांची मने जिंकली. त्यांच्याकडे येणाऱ्या प्रत्येकाशी त्यांनी अगदी सहृदयाचे नाते जोपासले होते. मराठीसह इंग्रजी भाषेवरील प्रभुत्व, ओघवती भाषाशैली, चौफेर वाचनाचा व्यासंग आणि बालपणापासून लाभलेल्या संस्कारांमुळे त्यांनी अनेकांमध्ये आपुलकी निर्माण केली होती.

विद्यापीठ प्रशासनाचा पूर्वाश्रमीचा अनुभव, अंगभूत असलेली कर्तव्यनिष्ठा या बळावर त्यांनी अल्पावधीतच प्रशासनिक आलेखात मोलाची भूमिका साकारली. अत्यंत कमी कालावधीत त्यांच्यासमवेत काम केल्याचा एक समृद्ध अनुभव कायम स्मरणात राहील. अशा या कुशल प्रशासकाच्या अकाली निधनामुळे विद्यापीठाचे अपरिमित नुकसान झाले आहे.

डॉ. अजय देशमुख : उमदे व्यक्तिमत्त्व

प्राचार्य डॉ. अजय भांबरे
अधिष्ठाता
वाणिज्य व व्यवस्थापन
मुंबई विद्यापीठ

डॉ. अजय देशमुख! एक उमदे व्यक्तिमत्त्व! त्यांच्या देखण्या व प्रभावी व्यक्तिमत्त्वाने आकर्षित झालेल्या अनेकांपैकी मी एक होतो. मी सरांना पाच ते सहा वर्षांपासून ओळखत होतो. पण त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वाचा खरा परिचय झाला तो मुंबई विद्यापीठाच्या कुलसचिव पदाचा पदभार स्वीकारल्यानंतर. दादा, ताई, माउली अशा शब्दांनी संबोधित करून ते समोरच्या व्यक्तीला आपलेसे करून टाकत. मी त्यांना कधी चिडूनच काय पण मोठ्याने बोलतानाही पाहिले नाही. सर्वच भाषांवर उत्तम प्रभुत्व असणारे एक उत्तम अभ्यासक होते. विद्यापीठ कायद्यातील एक एक कलम त्यांना तोंडपाठ होते. प्रत्येक काम मनापासून करणारे देशमुख सर शिस्तप्रिय होते. त्यांच्या शेवटच्या दिवसांत पण ते विद्यापीठाच्या कामकाजाबद्दलच बोलत होते. ते गेले त्या दिवशी सकाळी मी त्यांना भेटायला गेलो, तेव्हाही ते हेच म्हणाले, 'चला विद्यापीठात जाऊ या.' सर्वांचे आवडते देशमुख सर आपल्यात नाहीत यावर आजही विश्वास बसत नाही. ईश्वर त्यांच्या आत्म्यास शांती देवो हीच ईश्वरचरणी प्रार्थना!

Forever in Our Memories

Dr. Anuradha Majumdar
Dean, Science and Technology
University of Mumbai

My association with Dr. Ajay Deshmukh started when I joined the University in November last year. Being the Registrar, he was involved in most statutory bodies and key University activities. He was a good orator and well versed with the University statutes and procedures. He always displayed a pleasant disposition even while handling complicated situations in professional life. Since he was from Amravati and I am from Nagpur, we shared a common bond for Vidarbha and our cities and often discussed about it. His sudden demise was shocking and sad for me and all others who knew him. It is difficult to comprehend that he is no more. It is a great loss for the University where Dr. Deshmukh was well entrenched in the role of Registrar and rendering his responsibilities optimally.

My heartfelt condolence to his bereaved family. Om Shanti!

Heartfelt Condolences

Dr. Rashmi M. Oza
Dean 'Interdisciplinary Studies' and Professor
Department of Law, University of Mumbai

Late Dr. Ajay Deshmukh, Former Registrar, University of Mumbai was a great soul and will be remembered for his immense contribution to the University of Mumbai, though for a short period of time. He was conscientious, hardworking and devoted to his duties, impressing all with his humility and cooperation in helping each one of us. His work and behaviour reflected his sense of humanism and determination

to redress any grievances in the University. He has rendered yeomen service to the University with fearlessness and courage of conviction. His life shall continue to remain an inspiration to all who have worked closely with him.

डॉ. अजय देशमुख : एक अभ्यासू व्यक्तिमत्त्व

प्रा. राजेश खरात

अधिष्ठाता, मानव्यविद्या शाखा

डॉ. अजय देशमुख म्हणजे स्फूर्तिदायी, हसतमुख आणि समोरच्या व्यक्तीशी आनंदाने संवाद साधून आपलंसं करणारी व्यक्ती. त्यांचे आणि माझे कार्यालय आजूबाजूलाच असल्याने अनेकदा सकाळचा चहा त्यांच्यासोबत होत असे आणि नंतरच आम्ही आमच्या कार्यालयीन कामकाजाला सुरुवात करत असू. प्राधिकरणाच्या अनेक समितींच्या बैठकीत मी त्यांच्या शेजारीच बसत असे, किंवा ते मला त्यांच्याजवळ बसवून घेत. 'आता ते तेथे नसणार आहेत, कुठेच नसणार आहेत', ही कल्पनाच असह्य आणि अस्वस्थ करणारी आहे. त्यांच्यासोबत काम करण्याचा काळ पाच-सहा महिन्यांचा असला तरी त्यांच्या कार्यशैलीची छाप कोणालाही निश्चितच संमोहित करण्यासारखीच होती. 'कोणालाही दुखवायचे नाही मग तो वरिष्ठ असो की कनिष्ठ', हे नम्रतेचे तत्त्व स्वीकारल्यामुळे त्यांनी अनेकांचे आघात स्वतःच्या अंगावर घेतले होते. आणीबाणीचे प्रसंग निभावून नेण्याचा त्यांचा हा समंजसपणा आज अनेकांना आत्मपरीक्षण करण्यास भाग पाडत असणार यावर दुमत नाही.

डॉ. देशमुखांच्या अभ्यासू वृत्तीमुळे कोणत्याही विषयावर आणि कधीही त्यांच्याकडे समर्पक उत्तर असे. हजरजबाबीपणा आणि विनोदबुद्धी हे त्यांचे अंगभूत गुण. या गुणांमुळेच प्रशासनातील अनेक गुंतागुंतीच्या प्रश्नांना लीलया पूर्णविराम मिळे आणि त्यांच्या अवतीभवतीचे वातावरण

सतत खेळीमेळीचे असे. पेशाने हाडाचा शिक्षक असल्याने त्यांची ओढ नेहमी अभ्यासाकडे असे. नव्या संकल्पना आणि साहित्यांवर चर्चा करण्यात ते रमून जात हे अनेकांनी अनुभवले असणार! त्यासाठी त्यांनी मुंबई विद्यापीठाच्या औपचारिक तरतुदी पूर्ण करून इंग्रजी साहित्य विषयाकरिता पीएच.डी.चे मार्गदर्शक म्हणून मान्यतादेखील मिळवली होती. येत्या वर्षात विद्यार्थ्यांना कोणत्या विषयावर मार्गदर्शन करायचे याची एक यादीच त्यांच्याकडे तयार होती. कुलसचिव म्हणून कार्यरत असताना प्रशासनाबरोबर विद्यार्थ्यांसाठी शैक्षणिक योगदान करण्याची त्यांची ही दूरदृष्टी खरोखरच प्राध्यापक वर्गासाठी प्रेरणादायी असेल. त्यांच्या या शैक्षणिक दूरदृष्टीची दखल विद्यार्थीमित्र आणि तरुण प्राध्यापकांनी घेतली तर डॉ. अजय देशमुख यांच्यासाठी हीच खरी आदरांजली असेल.

डॉ. श्री. अजय देशमुख यांना श्रद्धांजली

प्राचार्या डॉ. सुचित्रा नाईक

सह अधिष्ठाता

मानव्यविद्या शाखा, मुंबई विद्यापीठ

श्री. अजय देशमुख, कुलसचिव मुंबई विद्यापीठ यांच्या नावापुढे कधी दिवंगत हा शब्द लावावा लागेल असे स्वप्नातही वाटले नव्हते. पण मानवी जीवन हे अशाच अघटितांनी भरलेले असते. देशमुखांच्या अकाली मृत्यूने कोव्हिड काळात ह्याच सत्याचा पुनः प्रत्यय आला. दिवंगत श्री. अजय देशमुख सरांच्या शोकसभेत सर्व मंडळींना ते कायम सुहृद वाटत असल्याचे जाणवले. व्यवस्थेमध्ये / सरचनांमध्ये मनःपूत काम करताना माणसे अनेकदा शुष्क, यंत्रवत होतात पण देशमुख सरांनी कुलसचिव पदापर्यंत पोहोचताना व नंतरही त्यांच्यातील मानवी संवेदना, ऋजुता जपून ठेवली, हे निश्चित वंदनीय आहे.

सरांच्या प्रशासकीयदृष्ट्या कठीण असणाऱ्या एखाद्या प्रसंगाची मी साक्षीदारही ठरले. पण त्या

कठीण प्रसंगीही त्यांचे मनोधैर्य टिकून होते. माननीय प्र-कुलगुरु डॉ. रविंद्र कुलकर्णी सरांनी उल्लेख केल्यानुसार देशमुख सरांच्या पारमार्थिक अनुसंधानातून त्यांना असे अनेक प्रसंग पचविण्याचे बळ मिळाले असावे, असे वाटते. विद्यापीठासारख्या महत्त्वाच्या व्यवस्थेमध्ये काम करत असताना देशमुख सरांची संवेदनशीलता, ऋजुता व दृढ मनोधैर्य हे गुण आपणा सर्वांसाठी वस्तुपाठ आहेत व ते आत्मसात करत राहणे, हीच दिवंगत श्री. अजय देशमुखांना खरी श्रद्धांजली आहे असे मला वाटते.

॥ ओम शांती शांती शांती ॥

डॉ. अजय देशमुख : एक भावनिक नातं

डॉ. सुप्रिया कारंडे
सिनेट सदस्य, मुंबई विद्यापीठ
युवा सेना पदाधिकारी, मुंबई

“अगं तार्ई कधी आलीस? अगं तार्ई ये. बस माझ्या केबिनमध्ये.” इतक्या प्रेमाने ह्या विद्यापीठात कोणीच कधी हाक मारली नाही. अगदी हक्काच्या घरी आल्यासारखे वाटायचे. ही ‘हाक’ आज मला ऐकू येत नाही. आंबेडकरभवन अगदी सुनं सुनं वाटतंय.

“अजय देशमुख सर” आपल्या मुंबई विद्यापीठाचे रजिस्ट्रार! अगदी कमी कारकिर्द होती त्यांची. मात्र मनाला रुखरुख आणि कायमस्वरूपी कोरल्या गेलेल्या आठवणी ठेवून गेले. अत्यंत प्रेमळ, लाघवी आणि बोलक्या स्वभावाचा हा माणूस तितकाच रुबाबदार आणि कर्तव्यदक्ष असायचा. त्यांनी कधीही त्यांच्या पदाचा टेंभा मिरवला नाही की कधी कुणाचा अपमान केल्याचा माझ्यातरी ऐकण्यात नाही. हे एक ‘जिंदादिल’ व्यक्तिमत्त्व होतं. सरांना कधीही आणि कुठल्याही वेळेस फोन करा ते नेहमी फोन उचलून समोरच्या व्यक्तीचे शंकांनिरसन करायचे.

एक सिनेट सदस्य म्हणून आम्ही त्यांना सतत काही ना काही समस्या सांगायचो पण तेही ह्या समस्या कधीही न टाळता, न चिडता आनंदाने सोडवायचे. असा रजिस्ट्रार होणे नाही.

मी असंख्य लोकांना त्यांच्याशी भांडताना, त्यांच्यावर वेगवेगळे आरोप करताना पाहिले आहे. पण सरांनी हा राग मनात ठेवून तसे वर्तन करताना किंवा मानापमानाचे नाटक करताना पाहिले नाही.

सरांबद्दल काय लिहू आणि किती लिहू! विद्यापीठातील आमचा एक हक्काचा माणूस गेला. आमचे भावनिक नातं जपणारे एक जिंदादिल व्यक्तिमत्त्व गेले. हे नुकसान विद्यापीठ भरून काढू शकेल का?

सरांना भावपूर्ण आदरांजली!

Reminiscences

Dr Smita Shukla

Hon. Director ICSSR-WRC & Professor

Alkesh Dinesh Mody Institute for Financial and Management Studies

University of Mumbai

One thing about Dr. Deshmukh that always stood out was his cool disposition and his ability to connect and respect everyone he met. It used to be almost impossible to leave his room without buckling down to his persuasive request to call for tea. This he used to do in spite of his hectic schedule. He always, smilingly, offered solutions to whatever problem he was approached with. I last interacted with him in the month of May for a signature. He quickly called for the document to his home for the needful. He truly served the University till the last breath. His going away so soon still pinches like a personal loss!

I pray for him and for strength to his family.

Deepest Condolences from UMASA

Mr. Anil R. Bankar

President UMASA & Associate Professor IDOL

University of Mumbai

We are deeply sorry about the loss of our Registrar, Dr. Ajay Deshmukh. We still are not able to reconcile with the sudden passing away of Dr. Ajay Deshmukh sir due to cancer, it is very unfortunate and shocking for all of us. None of us expected or predicted that he will take our leave so early.

I had been in touch with him from the last one and half years, from the day when he joined the University of Mumbai as the Registrar. Initially we were not in touch so frequently but slowly and gradually we met several times regarding the issues of teachers and official meetings.

Since we understood each other's nature, we became friends. He was a thorough gentleman, good academician, administrator, orator and a good human being.

Within a short period of time he became familiar with the teaching and non-teaching staff of the University of Mumbai and the affiliated colleges and officers as well.

Dr. Ajay Deshmukh tendered a lot of help to UMASA in terms of our various demands and he always tried to resolve the problems at his level best. UMASA got an independent office during his tenure. We also resolved some complicated cases at Govt. level with his kind support.

University of Mumbai has lost a good human being and good administrator. Because of his soft skills and friendly behaviour and positive attitude UMASA will always remember him.

We offer our deepest Condolence and also pray to the almighty to give strength to his family members to endure this great pain. May the departed soul rest in peace.

Obituary to the Man Of Letters

Dr. Sudhir Nikam

Chairperson

Board of Studies in English

University of Mumbai

There are very few people who have the potential and charisma to truly touch and make a difference to the lives of millions of people. One such kind hearted individual was Dr. Ajay Deshmukh, Registrar, University of Mumbai who had won many academic battles along with bravely fighting with cancer. He left for his heavenly abode on July 2, 2020.

I feel it an acute loss for the University and also a great personal loss to me, as he was a teacher of English and had great affinity for the subject. Apart from being a doctorate in English to recently being recognized as the PhD research supervisor of this University, his academic endeavours continued till the end. He was known as a skilled administrator for his decision-making capacity as well as his zest to stay connected to everyone from students, teachers to members of the various bodies of the University. His evergreen personality attracted attention and made him friendly to all of us in a very short time span. I had the opportunity to meet him and feel the warmth he had as an individual and his presence of mind as an administrator.

1st April, 2020, during the Academic Council held online, was the last time we met. Though it was a virtual meeting, his joyful tone set the ball rolling. He was versatile in handling personal relations as well as a true registrar in the real sense of the word as he maintained and hit the cord while balancing the issues and tackling items on the agenda with utmost sincerity.

The pandemic has created a havoc in the lives of many and Dr. Ajay Deshmukh took eager initiative from starting the community kitchen in the Kalina campus, to resolving issues of students and helping all of us even personally.

I pray for his eternal peace to the almighty. May God give courage to his family to bear the irreparable loss.

In Memoriam

Dr. Rajeshri Varhadi
Professor and Head
Department of Law, University of Mumbai

We express our deep condolences for the sad demise of Dr. Ajay Deshmukh, Former Registrar, University of Mumbai.

Deshmukh sir worked wholeheartedly for the growth of the University of Mumbai. His dedicated and excellent administrative work will remain embedded in our memory forever. He was a great and generous human being. He was very cordial and cooperative in providing timely administrative guidance and necessary assistance towards teaching and non-teaching staff of the University of Mumbai.

Dr Ajay Deshmukh sir will remain forever in our memory for his integrated service. May God give his family members peace and strength.

Reminiscing ...

Dr. Karunashankar Upadhyay
Professor and Head
Department of Hindi, Mumbai University

Dr. Ajay Deshmukh was a very polite and helpful person. As a competent Registrar he has done a lot for our university. He never expressed his internal sorrow. He was always working overtime. We once invited the Hon'ble Governor of Maharashtra on the occasion of World Hindi Day to our University. At that time, the Hon'ble Vice Chancellor and Pro Vice Chancellor were at the Ratnagiri Center. Just a day before, the Governor's office had informed that Hon'ble Governor wanted rest for

2 hours at the University guest house, as he had another program that day at Santacruz West. At that time V.V.I.P room of C.E.B.S Guest House was not available, and the condition of I.C.S.S.R Guest House was not good. So, I approached Dr. Ajay Deshmukh Sir, and he immediately directed me to the concerned section of the University to prepare the V.V.I.P Guest Room at I.C.S.S.R urgently, the work for which extended through the night. He himself was there with me up to 10 p.m. And by the next morning the room was well decorated. So due to his dedication in his personal capacity, Hon'ble Governor took rest and was available all the time with us. This was his gesture.

Our university has lost a good administrator, a prolific and capable person. I request almighty God to grant him peace.

हसतमुख - कुशल प्रशासक

सौ. संजना सावंत

साहाय्यक कुलसचिव

कार्यकारिणी प्राधिकरण विभाग

अशी पाखरे येती आणि स्मृती ठेवूनी जाती...

डॉ. अजय देशमुख २४ जानेवारी २०१९ मध्ये विद्यापीठ सेवेत कुलसचिव म्हणून रुजू झाले. दिनांक २ जुलै २०२० रोजी कर्करोगाच्या आजाराने त्यांचे निधन झाल्याची बातमी समजली आणि धक्काच बसला. मन कासावीस झाले.

स्वादुपिंडाच्या कर्करोगाने गंभीररित्या ग्रस्त असतानासुद्धा ते विद्यापीठाची सेवा करत होते. काम करत असताना सर सांगायचे की, आज काम लवकर घेऊन या; मला डॉक्टरांकडे जायचे आहे. कामाच्या धावपळीत बऱ्याच वेळा त्यांची डॉक्टरांची भेट रद्द व्हायची. हे एवढे गंभीर असेल ह्याची जाणीव आम्हाला कधीही झाली नाही.

मला ते कायम संजना म्हणून हाक मारायचे. सुरुवातीच्या काळात त्यांच्या भाषेत अमरावतीची झाक दिसायची ज्यात खूप गोडवा जाणवायचा. सरांबरोबर काम करताना नेहमीच उत्साही व आनंदी वाटायचे. काम व नियमांच्या बाबतीत कुठेही सवलत नसायची. नियमांचे पालन काटेकोरपणे व्हावे यावर त्यांचा कटाक्ष असायचा. मग कोणीही कितीही जवळचा असू देत. आर.टी.आय प्रकरणांमध्ये निर्णय देताना ते पूर्ण न्यायानेच द्यायचे. त्यांचा माझ्यावर पूर्ण विश्वास असायचा. प्राधिकरण बैठकीचे कामकाज हे बऱ्याच वेळा तातडीचे असायचे, अशा वेळी रात्री उशिरापर्यंत आमचा विभाग काम करत असे. कोणत्याही वेळेत त्यांचे मार्गदर्शन मागितले तरी त्यांनी कधीच हरकत घेतली नाही. वेळप्रसंगी ते स्वतःही थांबायचे. काही चुका झाल्या तर ते सांभाळून घेत असत. कठीण काळात त्यांनी मला समजूनही घेतले. व्यवस्थापन परिषदेच्या बैठकीत ते स्वतःचा तोल जराही ढळू न देता तितक्याच शांततेने सर्व प्रश्नांची उत्तरे देत. एकाच वेळी ते असंख्य पातळ्यांवर सहज काम करत. विद्यापीठाचे बरेच प्रश्न मार्गी लावायचा त्यांनी प्रयत्न केला. मीही त्यांच्याकडून बऱ्याच गोष्टी शिकले.

आमच्या काही चुकांमुळे त्यांना काही त्रास झाला असेल तर त्याबद्दल त्यांची माफी मागून भावपूर्ण आदरांजली वाहते.

प्रसन्न व्यक्तिमत्त्व व चांगले संवादक

श्रीमती विद्या शिंदे
स्वीय साहाय्यक
कुलसचिवांचे कार्यालय
मुंबई विद्यापीठ

मुंबई विद्यापीठाचे कुलसचिव डॉ. अजय देशमुख सर बुद्धिमान तसेच शांत स्वभावाचे होते. ते एक उत्तम शिक्षक असल्यामुळे त्यांचे इंग्रजी, मराठी, हिंदी आणि संस्कृत भाषेवर प्रभुत्व होते. ते कोणत्याही विषयावर आपले मत मांडू शकत असल्याने ते चांगले वक्ते म्हणूनही त्यांची ओळख होती. प्रशासन कसे असावे तसेच पत्राचा मसुदा मोजक्या शब्दात कसा तयार करायचा आणि आपले म्हणणे कसे मांडायचे हे आम्ही त्यांच्याकडून शिकलो.

समोरच्या व्यक्तीवर नकळत आपला प्रभाव पाडून त्या व्यक्तीला आपलेसे करून घ्यायचे ही सरांची हातोटी होती. त्यांच्याकडे कुठल्याही स्तरातील व्यक्ती कोणतीही शंका किंवा प्रश्न घेऊन गेले तरी त्यांचे उत्तर सरांकडे हमखास मिळायचे. सरांकडे येणारी व्यक्ती कितीही रागात असली तरी सरांना पाहिले की तिला प्रसन्न वाटायचे आणि त्या व्यक्तीचा राग शांत व्हायचा. प्रशासनाकडे वेगवेगळ्या संघटना आणि असोसिएशनची लोकं वेगवेगळ्या कामासाठी येत असत पण कुलसचिव म्हणून सरांनी त्यांच्यात आणि प्रशासनामध्ये नेहमीच एक चांगला संवाद साधला होता.

सर, फक्त दीडच वर्ष आमच्यामध्ये होते पण त्यांनी आम्हा सर्वांना जीव लावला होता व सगळ्यांना आपलेसे करून घेतले होते. विद्यापीठ प्रशासनातली ही पोकळी कधीही न भरता येण्याजोगी आहे.

सरांना भावपूर्ण श्रद्धांजली.

देशमुख साहेब म्हणजे दिलदार व्यक्तिमत्त्व!

श्री. अविनाश बा. ठाकरे

माजी अभियंता

मुंबई विद्यापीठ

वर्षभराच्या सहवासात मला ओळख पटलेले स्व. देशमुख साहेब म्हणजे प्रत्येक कामाची घाई. जी त्यांनी आपल्या जीवनप्रवासातसुद्धा केल्याची पाहावयास मिळते. संवाद साधताना आवाजातील कठोरतेचा विपरीत परिणाम स्वतःच्या हृदयावर होऊ दिला नाही. पक्का वऱ्हाडी. पाहुण्यांचं आदरातिथ्य करताना कोणतीही काटकसर नाही. वेळप्रसंगी कर्ज काढून कार्य निभावून नेणारा. अशा माझ्या प्रेमळ, दिलदार भावास भावपूर्ण श्रद्धांजली!

Editorial Note

Philosophical reflections on death have never seemed more relevant than at present. Prima facie, Plato's reason for facing death courageously does seem consoling: the degeneration of the corporeal body releases the soul to eternally perform its function of thought with greater vitality (Plato 1987, 86-89). Plato cautions against fearing death, since immortal life is in store. He equates the soul with being alive, while the body (which does not matter) alone disintegrates. Death is welcomed in the interest of an eternal soul. Hence, "...those who really apply themselves in the right way to philosophy are directly and of their own accord preparing themselves for dying and death" (1987, 46).

However, there are no metaphysical guarantees for a life in the aftermath of death. The Epicurean approach to death, as an inevitable annihilation, provides an alternative perspective. For

Epicurus, the fears of life can be overcome by understanding the nature of gods as special living beings who do not interfere with the world (Epicurus 83-85; Bailey 329-330). On a similar note, he upholds the true understanding of death as leading to tranquility and happiness. Thus, “...it is the same training which teaches to live well and to die well” (Epicurus, 86-87). Rather than dread death or treat it as an escape from earthly suffering (Epicurus 85; Bailey 124-127, 331-332), Epicurus regards death as “nothing” (85); it cannot be experienced during existence, and one does not exist when death occurs (85). One cannot recall death as an event in retrospect, since it is a cessation of sensation. Hence, it need not be feared, but should instead be accepted as the natural course of embodiment. Unlike Plato, Epicurus does not offer solace in immortality, since death “...does not then concern the living or the dead” (Epicurus 85). For Epicurus such a philosophical-psychological reflection on the insignificance of death is therapeutic in ridding human beings of unnecessary anxieties. One returns to the joys of living by dismissing death. However, like Plato Epicurus regards life and death as opposites excluding one another. Plato suggests the pursuit of an everlasting life as an alternative to death, while Epicurus suggests being immersed in the activities of worldly life. Nonetheless, mass disease does not allow for being comforted by either an afterlife or dissolution; the death of others is a looming presence in life and a stark reminder of what awaits. Rather than a dualism between life and death, one becomes acutely aware of how their entanglement impacts existence. This entanglement of life and death reveals how the search of meaning encompasses life, as much as, death.

At this juncture, the Stoic thinker Seneca's ruminations “On the Shortness of Life” (1997, 1-33) are germane. He interprets death as a marker of time, bound to the quality of life cultivated through human action. He engages with the widespread lament against the shortness of life endorsed even by thinkers such as Aristotle. For Seneca such bemoaning emerges from fearing the future

(1997, 25), but it also fritters away the present to forget the past. This is often due to “wasteful” (1997, 2) activities or then, as is the case with Aristotle, a quest for immortality. Seneca’s statement “Of all people only those are at leisure who make time for philosophy, only those are really alive” (1997, 23) reveals that he values a reflective life. He lauds philosophy for its therapeutic power (1969, 98). But unlike Plato and Aristotle, Seneca’s philosophical project does not quest for immortality.¹ It is instead founded on the “even-handed law” (Seneca 2007, 98) of death regulating humanity. Death is in store for all human beings across all age groups, while its specific form is unpredictable. But Seneca maintains that it still ensures that all human beings are “mortal in equal measure” (2007, 22). Thus, for him “No death is greater or lesser; in all cases it has the same boundary...” (Seneca 2007, 23). Such a perspective on death as closely related to life resonates with Buddhism. On the Buddhist view, compassion to all beings emerges from their being equally caught in the causal cycle of dependent origin.² Thus, as Nāgārjuna upholds :

Whoever sees dependent arising
 Also sees suffering
 And its arising
 And its cessation, as well as the path (Garfield 2009, 33).

Some schools of Buddhism advocate the doctrine of rebirth as a mode of coping with change. However, engaged neo-Buddhism is firmly committed to transformative praxis on earth within the limits of finitude.³ Buddhism has parallels with Seneca on acknowledging the meaningfulness of suffering and death, some Buddhist schools do advocate rebirth and release. Seneca paves the way for contemporary understandings of death as grounded in time and lending meaning to the process of life, such as those of Freud, Jung, Camus, Jaspers and Heidegger. These constructive approaches to death emerged in the 20th century when humanity was coping with wars and epidemics.⁴ Although, in stark contrast

to these thinkers, Sartre offers an alternate view during the same period. He considers death's situational character on an Epicurean note as the loss of meaning (Sartre 1956, 680-711). But his reason for doing so is the lack of control that human freedom has over death. Thus, "Since death does not appear on the foundation of our freedom, it can only remove all meaning from life" (Sartre 1956, 689). The advent of the 21st century has revealed with greater fervor that freedom is rooted in facticity. Hence, explorations of death in Seneca's spirit become more pertinent.

Heidegger develops a constructive approach to death as having a bearing on life, without alluding to immortality à la Seneca. For Heidegger anticipating death as the possibility of "no-longer-being-able-to-be-there" (1962/2008, 281), is a boundary, oriented to a future of not being able to predict or speculate over the definite form that death would take. Unlike Sartre, for Heidegger human inability to control death does not take away freedom; for freedom is not complete sovereignty. Rather, death as a limit compels human beings to explore possibilities and spaces for creating meaning by appropriating the past by being responsible to the present. It motivates them to think through life and action in ways that are meaningful and free. The certainty of death as accompanied by the indefiniteness of what awaits is central to Heidegger's thought (1962/2008, 310). Heidegger relates such indefiniteness to the absence of a metaphysical order in the universe; thus, death is subjective in enabling human beings to acknowledge the nothingness or lack of essence in the universe. Moreover, he distinguishes the objective aspect of death, as demise or as something that happens to other people from a subjective approach to death as an "own-most, non relational possibility, which is not to be outstripped" (1962/2008, 309). Such a sense of mortality, both at the individual and cosmic level, also gives meaning to life in drawing attention to the importance of action. Death is a reminder of time, while at the same time giving a sense of individuality to human beings. The awareness of mortality

compels human beings to explore meaningful projects that are not a part of a uniform pattern. Such an existential enrichment of life through death is more primordial than the terrain of biological, social or psychological facts. According to Heidegger, the latter are rooted in the former.

Shifting to a more empirical psychological tone, the study of death or thanatology (death-lore) engages with the socio-philosophical world views underlying death to explore its meaning and the psychological prospects of coping. In the spirit of the varied philosophical discourses on death, Lewis (2018) observes its relation to fear, both imaginary and justified, as a challenge for human life. The fear of death is connected to its being objectified, following Heidegger, as an event in biological perishing or a public event, in which its possibility is concealed by the actuality of death (Heidegger 1962/2008, 297). Thus, as Freud notes, we tend to emphasize the “fortuitous causation of death – accident, disease, infection, advanced age...” (1957, 290). Death is also the demise of social life when people cease to hail, visit or relate to a person. This could lead to the stereotypical reaction of glorifying the dead. “We suspend criticism of him (sic), overlook his (sic) possible misdeeds, and think it justifiable to set out all that is most favorable to his (sic) memory in the funeral oration and upon the tombstone” (Freud 1957, 290). But it is when one makes death subjective, relates it to oneself that one overcomes the fear to engage with it in diverse constructive ways – philosophical, artistic, psychological and social among others. Heidegger notes that the “deceased” (1962/2008, 282) is not an object or an equipment, as those left behind try to be alongside the dead in mourning and ritual (282). But it is precisely through such socialized modes, rather than abject solitariness, that one learns about one’s own death as a possibility. Pace Heidegger, the death of others leads to being aware of one’s own finitude. Moreover, as Lewis has observed, there is much worse pain than death in the course of living, to neutralize the pain underlying fear. Hence, “When death comes for us, let it find us among the

living” (Lewis 2018). It is in this spirit that Freud proclaims, “If you want to endure life, prepare yourself for death” (1957, 300), while for Jung the inescapability of death reveals its denial to be an impediment to the very process of living. Rather than negating life, death infuses life with meaning in compelling human beings to be creative (Jung 1989, 85). Routledge’s academic journal on *Death Studies*⁵ aims at comprehending the pedagogies of death, dying and bereavement. An academic engagement with death could lead to moving from its denial to its constructive acceptance.⁶ This in turn would lead to finding meaning in death⁷. Thus, the neglected discourse on death (especially in the Indian context) is of utmost importance as it opens up modes of grieving and healing.

Some of the contributions in this third issue of *Sambhāṣaṇ* engage with questions unleashed by death and the pandemic in India. The research papers, commentaries and reviews in this issue address questions of dignity and memory in death and disease, while at the same time turning to literary histories and philosophical modes (drawing from European and Buddhist traditions) of confronting the new normal we live with. We are privileged to have contributions from medical practitioners at the frontlines. Their commentaries focus on alternate paradigms of health care systems and healing that have arisen within India in locations as diverse as Dharavi, Mumbai and Kerala. The unfortunate impact of the pandemic on the socially vulnerable remains the biggest problem confronting India.

We have continued to receive magnanimous help despite all the difficulties and challenges confronting Mumbai University during this period of the pandemic. We, the Honorary Editor, Editor and Co-editors put on record our gratitude to Prof. Suhas Pednekar, Vice Chancellor and Prof. Ravindra Kulkarni, Pro-Vice-Chancellor for their enduring support. We thank the Health Minister of Maharashtra Dr. Rajesh Tope for taking time off his schedule in

writing a foreword for us. We thank the authors in this issue for their illuminating work. Many of our Advisory Committee members and Board of Consulting Editors have offered valuable suggestions, which have enriched this issue. We gratefully acknowledge our Review Editors for crucial valuable feedback. We are obliged to our peer reviewers who have worked against crushing demands of time to give us helpful expert inputs. Our industrious Assistant Editors have helped take this issue to the stage of publication. This issue owes its material form and texture to Ms. Prajakti Pai, Designer and Artist. Our Dank to her. Dr. Srivaramangai, Mr. Sanket Sawant and Mr. Rohit Choubey have continued to upload this journal on the University website. We remain obliged to them.

We pay our tribute to Dr. Ajay Deshmukh, our Registrar whom we unfortunately lost in an untimely way on July 2, 2020. He has encouraged and supported this journal right from the stage of its inception to its present avatar. The obituaries in this issue convey how much he meant to all of us, the academic and administrative community of the University of Mumbai.

NOTES

¹ Motto observes that Seneca differs from the other Stoics in explicitly defending immortality (189). But then he does not give it a constitutive role in his argument for death.

² See Garfield (2009) for a classical Buddhist perspective from Nāgārjuna on engaging with the four noble truths. A contemporary account of Buddhist perspectives on death can be found in Keown (2005).

³ See Ambedkar for the difference between classical and neo-Buddhist perspectives on the afterlife (1957, xlii).

⁴ See Freud 1957, 275–288, for an account of the specific “disillusionment of the war” (275).

⁵ See <https://www.tandfonline.com/loi/udst20> (accessed on June 25, 2020)

⁶ This is culled from the Kübler-Ross model (2014) delineating five stages in

coming to terms with grief and death: denial, anger, bargaining, depression and acceptance.

⁷ Kessler has added a sixth stage to Kübler-Ross's five stages, namely that of finding meaning (2019)

References

Ambedkar, B.R. 1957. *The Buddha and His Dhamma*. Bombay: Siddharth Publication

Bailey, Cyril. 1926. "Commentary: Letter to Menoeceus". In *Epicurus: The Extant*

_____. *Remains*, edited by Cyril Bailey, 327–343. Oxford: The Clarendon Press

Epicurus. 1926. "Epicurus to Menoeceus". In *Epicurus: The Extant Remains*, edited by Cyril Bailey, 83–93. Oxford: The Clarendon Press

Freud, Sigmund. 1957. "Thoughts for the Times on War and Death". In *The Standard*

Edition of the Complete Psychological Works of Sigmund Freud vol XIV edited by James Strachey & Anna Freud, 275–300. London: The Hogarth Press and the Institute of Psychoanalysis

Garfield, Jay. 2009. "Nāgārjuna's Mūlamadhyamakakārikā (Fundamental Verses of the Middle Way): Chapter 24: Examination of the Four Noble Truths" in *Buddhist Philosophy: Essential Readings*, edited by William Edelglass and Jay L. Garfield, 26–34. Oxford: Oxford University Press

Heidegger, Martin. 2008/1962. *Being and Time*. Edited by John Macquarrie and

_____. Edward Robinson New York: Harper

Jung, Carl. 1989/1925. *Analytical Psychology: Notes of the Seminar Given in 1925*. Edited by William McGuire. Princeton: Princeton University Press

Kessler, David. 2019. *Finding Meaning: The Sixth Stage of Grief*. New York: Scribner

Keown, Damien. 2005. "End of Life: The Buddhist View." *Lancet* 366: 952–55

Kübler-Ross Elisabeth. 2014/1969. *On Death and Dying: What the Dying have to teach Doctors, Nurses, Clergy and their own Families*. New York: Scribner

Lewis, Ralph. 2018. "Facts to calm your fear of death and dying." *Psychology Today*, November 22, 2018

Accessed on July 5, 2020. <https://www.psychologytoday.com/us/blog/finding-purpose/201811/facts-calm-your-fear-death-and-dying>

Plato. 1987/1961. "Phaedo". Translated by Hugh Tredennick in *The Collected Dialogues*

of Plato (Including the Letters), edited by Edith Hamilton and Huntington Cairns, 40–98. Princeton: Princeton University Press

Sartre, Jean Paul. 1956. Being and Nothingness. Translated by Hazel Barnes New York: Pocket Books

Seneca. 1969. Letters from a Stoic: Epistulae Morales ad Lucilium. Translated by Robin Campbell. London and New York: Penguin Books

_____. 1997. On the Shortness of Life. Translated by C.D.N. Costa. London and New York: Penguin Books

_____. 2007. Seneca: Selected Philosophical Letters. Edited by Brad Inwood. Oxford: Oxford University Press

Motto, Anna Lydia. 1955. "Seneca on Death and Immortality." The Classical Journal 50, no. 4 (January): 187–189

S a m b h ā ṣ a ṇ

A Free Open Access Peer-Reviewed Bilingual Interdisciplinary Journal

Editorial Team

We gratefully acknowledge the constant support from Prof. Suhas Pednekar, the Vice Chancellor and Prof. Ravindra Kulkarni, the Pro-Vice-Chancellor, University of Mumbai in publishing this journal.

Honorary Editor:

Rajesh Kharat, Office of the Dean, Faculty of Humanities

Editor :

Kanchana Mahadevan, Department of Philosophy

Co-editors [English]:

Meher Bhoot, Department of German

Satishchandra Kumar, Department of Applied Psychology and Counselling Centre

Co-editors [Marathi]:

Nitin Arekar, Department of Marathi, Smt. Chandibai Himmathmal Mansukhani College, Ulhasnagar.

Sheetal Pawaskar-Bhosale, Department of Marathi, Seva Sadan's R. K. Talreja College, Ulhasnagar.

Review Editor [English]:

Gita Chadha, Department of Sociology, University of Mumbai

Review Editor [Marathi]:

Ashwini Torane, Department of Marathi, Dr. T. K. Tope College, Parel, Mumbai.

Assistant Editors [English]:

Viplov Dhone, Department of Philosophy, Birla College

Bharatwaj Iyer, Department of Humanities and Social Sciences, IIT
Mumbai

Arunima Kaushik, Independent Researcher, Mumbai

Rucha Pawar, Department of Philosophy, University of Mumbai

Assistant Editors [Marathi]:

Asha Humbe-Padalkar, Department of Marathi, Bhavans College,
Andheri, Mumbai.

Lata Prashant Panchal, Visiting Faculty & Independent Researcher,
Kalyan.

Madhuri Manoj Patharkar, Department of Marathi, Satish Pradhan
Dnyanasadhana College, Thane.

Pratibha Shankar Tembe, Department of Marathi, Adarsh College of
Arts & Commerce, Kulgaon- Badlapur.

Designer and Artist :

Prajakti Pai, Independent Designer and Visiting Faculty, Rachana
Sansad Mumbai

Advisory Committee :

Aravind Ganachari (Formerly), Department of History

Ashok Modak (Formerly), Centre for Soviet Studies

Indra Munshi (Formerly), Department of Sociology

Dilip Nachane (Formerly), Department of Economics

Biswamohan Pradhan (Formerly), Department of Linguistics

Board of Consulting Editors :

Anil Bankar, Institute of Distance and Open Learning
 Yojana Bhagat, Department of Pali
 Bharat Bhushan, Office of Academic Development YASHADA, Pune
 Pankaj Deshmukh Training Ship Rahaman College, Nhava
 Sanjay Deshpande, Centre for Central Eurasian Studies
 Narayan Gadade, Department of Philosophy
 Wilbur Gonsalves, Department of Applied Psychology and Counselling Centre
 Kunal Jadhav, Department of Lifelong Learning and Extension
 Sampada Jadhav, Department of Library and Information Science
 Sanhita Joshi, Department of Civics and Politics
 P. M. Kadukar, Maharashtra Institute of Labour Studies
 Manjiri Kamat, Office of the Dean, Faculty of Humanities
 Anagha Kamble, Department of History
 Manisha Karne, Mumbai School of Economics and Public Policy (Autonomous)
 Meenal Katarnikar, Centre for Extra Mural Studies, Archaeology and Ancient Indian Culture
 Muizza M.E. Kazi, Department of Urdu
 Balaji Kendre, Rajiv Gandhi Centre for Contemporary Studies
 Sakina Khan, Department of Persian
 Dhanraj Kohachade, Graduate Constituency, Senate
 Vinod Kumare, Department of Marathi
 Sachin Labade, Department of English
 Sunita Magare, Department of Education
 Renu Modi, Centre for African Studies
 Suchitra Naik, Office of the Dean, Faculty of Humanities
 Madhavi Narsalay, Department of Sanskrit
 Mrudul Nile, Dr Ambedkar International Research Centre for Social Justice
 Renuka Ozarkar, Department of Linguistics
 Hubnath Pandey, Department of Hindi
 Daivata Patil, Department of Communication and Journalism
 Aparna Phadke, Department of Geography
 Sudhir Puranik, National Service Scheme
 Ratilal Rohit, Department of Gujarati
 Sheetal Setia, Department of Law
 Mohamed Shahid, Department of Arabic
 Rikeesh Sharma, Naval War College, Goa
 Smita Shukla, Indian Council of Social Science Research, (WRC)
 G.N. Upadhya, Department of Kannada
 Vidya Vencatesan, Department of French

DISCLAIMER: The editorial team does not necessarily share the views of the authors who are solely responsible for their papers, commentaries and reviews.

“As it was, we all acted alone, we were caught alone, and every one of us will have to die alone. But that doesn’t mean that we are alone”

Hans Fallada

Every Man Dies Alone

This issue is dedicated to employees of the University of Mumbai, who lost their lives while in service during the lockdown period and in sympathy with all those who lost their loved ones.

In memory of:

Dr. Ajay Deshmukh, Registrar

Mr. Sudhakar Gosavi, Deputy Registrar, Establishment Section

Mr. Ashok Bagul, Affiliation Section

Mr. Pandharinath Dhuri, Fort Library

Ms. Vanita Tambe, UG Section

Mr. Rajendra Ghegadmal, Appointment Unit, Exam House

Section 1

Research Papers, Commentaries & Reviews in ENGLISH

RESEARCH PAPERS

- 52 **Transvaluing “Normal” Values**
Keith D'souza
- 68 **Pulverizing the Plague through Art and Literature**
Rashmi Lee George
- 82 **Understanding Kerala's Response to the Covid 19 Pandemic; Exploring 'Kerala Social Model'**
Rehnamol Ravindran
- 93 **Responses to the Covid-19 Impact on Maharashtra's Food Supply Chains**
Hari Seshasayee
- 103 **Jātaka Aṭṭhakathā: A Guide during COVID-19**
Megha Tayade

COMMENTARIES

- 118 **Covid-19 and Prohibiting Spitting in Public: The Challenge Psychologists Should Accept**

Braj Bhushan

- 123 **Death and Dying in the times of Covid**

Sanjay Nagral

- 130 **Turning Survivors into Saviours – Could “COVID Crisis” offer the hope to transform the lives of women and children from vulnerable households?**

Praveen Singh

REVIEW

- 142 **Jetten, J., Reicher, S. D., Haslam, S. A., & Cruwys, T. (Eds.) (2020). Together apart: The psychology of COVID-19. Sage.**

Anuradha J. Bakshi

- 149 **Pandemic: How to Prevent an Outbreak (2020), Season 1 (6 episodes), Netflix**

Shiju Sam Varughese

CONTRIBUTORS' BIONOTES

Research Papers

ENGLISH